

Əlyazması hüququnda

ABBASƏLİ ƏBAZƏR OĞLU İMANZADƏ

**ƏRƏB ƏDƏBİ - BƏDİİ FİKRİNİN İNKİŞAFINDA
MƏTBUATIN ROLU**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ərəb ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun "Ərəb filologiyası" şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: **Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **İmamverdi Yavər oğlu Həmidov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ruhəngiz Aydın qızı Cümşüdlü
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun "Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi" şöbəsi.

Müdafiə 20 iyun 2016-cı il tarixdə saat 14 -da AMEA-nın
akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdində filologiya
fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş
dissertasiyaların müdafisini keçirən FD.01.151 Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143. Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 115, 7-ci
Mərtəbə, AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat 20 may 2016-cı il tarixdə göndərilmişdir.

FD.01.150 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, filologiya üzrə
Fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Dövrü mətbuatın ilk izlərinə hələ Qədim Romada rast gəlirik. Senatın iclaslarının protokollarının dərc olunması barədə "Yuli Sezar" göstərişindən sonra Senat protokolları mütəmadi olaraq xalqa geniş şəkildə çatdırılmağa başladı. Lakin burada yalnız dövlət idarəçiliyi ilə bağlı xəbərlər dərc olunurdu və bu, Sezarı dövrü mətbuatın inkişafında nöbəti addımı atmağa sövq etdi. Çox çəkmədi ki, onun təşəbbüsü ilə "Gündəlik xəbərlər" adlı rəsmi dövlət bülleteni işıq üzü gördü. Burada Senat xəbərləri ilə yanaşı, ilk dəfə olaraq döyüş meydanlarından məlumatlar verilir, xalq bayramları, eləcə də əlamətdar hadisələr barədə yazılırdı. Bu bülletenin səhifələrində ictimai, hətta ədəbi mövzulara da yer ayrılırdı.

Beləliklə, inkişaf tarixini qədim Romadan "Gündəlik xəbərlər"lə başlayan mətbuat zamanla gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

Ümumiyyətlə, müasir cəmiyyəti mətbuatsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu gün mətbuat dövrü nəşrlərdən savayı, televiziya, radio da daxil olmaqla elektron kütləvi informasiya vasitələrinə qədər genişlənib, cəmiyyətdə gedən bütün proseslərdə aparıcı rollardan birini oynayır. Mətbuat mədəniyyətinin inkişaf tarixinin lap başlanğıcına nəzər saldıqda isə ilk kütləvi informasiya vasitəsi olan qəzetlərin elə də böyük rol oynamadığının, sadəcə hansısa tənqidi münasibətlə müşayiət olunan yeni xəbərlərin yayılması funksiyasını daşdığıının şahidi oluruq. Ölkənin həyatında baş verən cari ictimai-siyasi məsələlər öncə informasiya şəklində, daha sonra bu məsələlərlə əlaqədar şərhlərlə bərabər qəzet səhifələrinə daxil olur, mətbəələrin sayı artmağa başlayır ki, bu da qəzetlərə tələbatın artması ilə bağlı idi. Bu tələbat, milli təəssübkeşlik məsələləri, maarifçilik ideyaları, elmi tərəqqini təbliğ edən materiallar, milli-azadlıq ideyaları, müstəmləkəçilik və ədalətsizlik əleyhinə çıxışlar, ümumiyyətlə, əhəlinin bütün təbəqələrini narahat edən problemlərin işıqlandırılması hesabına baş verirdi.

Həmçinin dövrü nəşrlərin cəmiyyətdə böyük təsirini nəzərə alan maarifçilər, novatorlar, islahatçılar bundan yararlanaraq mütərəqqi fikirlərin, istər elmi, istər ədəbi yeniliklərin və əsərlərin bu yolla kütləviləşdirilməsi, yayılması və təbliğinə başladılar. Çox keçmədən qəzet səhifələrinə daxil olan istər ədəbi-tənqidi yazılar, istər yeni ədəbi janr nümunələri, istər klassik ədəbiyyat nümunələri yeni dövr ədəbiyyatının

əsasını qoymaqla yanaşı, ictimai-siyasi şüurun, milli təfəkkürün və mütərəqqi dünyagörüşün formalaşmasında oynadığı böyük rolu ilə artıq mətbuatın məzmununda ayrılmaz bir hissəyə, zamanın tələbatına çevrildi və bu günümüzdə qədər ədəbiyyat cəmiyyətində kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə aparıcı rolunu daha effektiv davam etdirir.

Bu baxımdan təqdiq olunan dissertasiya mövzusu böyük aktuallıq kəsb edir. Belə ki, Ərəb Şərqində mətbuatın yaranması, inkişafı və cəmiyyətdə gedən proseslər, o cümlədən müasir ərəb ədəbiyyatının formalaşmasına təsirlərini nəzərdən keçirməklə, bu gün “hakimiyyətin dördüncü təkəri” sayılan mətbuatın istər dünya, istərsə də Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı kontekstində oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək maraqlı və vacibdir.

Mətbuatın inkişaf tarixinin kökləri Qərbi Avropada XVI əsrə, Rusiyada XVIII əsrə, Azərbaycanda isə XIX yüzilliyə aiddir.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın iqtisadi və ictimai inkişafı milli mətbuatımızın yaranmasını zəruri edirdi. Bu zərurəti dərk edən görkəmli maarifçi **"Həsən bəy Zərdabi"** hökumətə müraciət edərək çətinliklə olsa da belə bir qəzetin nəşrinə icazə ala bilmişdi. Qəzetin nəşri üçün Zərdabi İstanbuldan xüsusi ərəb mətbəə şriftləri gətirtməli olmuş və nəhayət, xeyli əziyyətdən sonra 1875-ci ilin 22 iyulunda Bakıda qubernator mətbəəsində qəzetin ilk nömrəsinin nəşrinə nail ola bilmişdi. “Əkinçi”nin nəşrilə həm də milli mətbuatımızın əsası qoyulmuşdu¹.

Qəzet Azərbaycan mətbuatında sonralar davam etdirilən ideoloji mübarizə ənənələri yaratmış, məqsədi ana dilinin saflığını qorumaq, geniş oxucu kütləsi ilə anlaşıqlı, ifadəli dildə danışmaq idi.

Qəzetin və ümumiyyətlə, Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabi fəaliyyətinin bütün dövrlərində, o cümlədən “Əkinçi”nin çıxdığı vaxtlarda xalqın şüuruna təsir etmək, onu avamlıq və xurafat buxovlarından azad etmək, kütlədə milli mənlik şüurunu inkişaf etdirmək məsələlərinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində dünyanın aparıcı ölkələrində çıxan qəzetlər haqqında müntəzəm olaraq məlumat dərc edir, onların çap və yayılma mədəniyyəti barədə şərhlər verir, “Əkinçi”ni bu qəzetlərlə müqayisə edir, müəyyən ziyalı dairələrində təəssübkeşlik hissini oyatmağa çalışırdı.

¹ Şahverdiyev A. **Azərbaycan mətbuat tarixi**. Bakı, 2006.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında rolu olmuş daha bir mətbuat orqanı “**Molla Nəsrəddin**” jurnalı idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayı 1906-cı il aprel ayının 20-də Tiflisdə çıxmışdır. Jurnalın baş redaktoru **Cəlil Məmmədquluzadə** və ən yaxın köməkçisi **Ömər Faiq Nemanzadə** idi.

“Molla Nəsrəddin”-in səhifələrində ictimai bələdlərin tənqid və ifşası əsas yer tuturdu. Nəsrəddinçilər cəmiyyətdəki kəsirləri açıb göstərməklə dogma xalqın ictimai-siyasi şüurunu inkişaf etdirmək, onu dünyanın ən qabaqcıl, mədəni xalqları sırasına çıxarmaq istəyirdilər.

Azərbaycanda satirik publisistika “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsilə məktəb səviyyəsinə yüksəlmiş, Azərbaycan satirik publisistikası “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə yaranmışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan satirik jurnalistikasına bir çox yeni janrlar gətirmişdir. Felyetonu publisistika janrları sırasında “Molla Nəsrəddin” jurnalı formalaşdırmış və möhkəmləndirmişdir. Azərbaycanda kiçik hekayə Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”ndan doğulduğu kimi, satirik publisistika janrlarını da “Molla Nəsrəddin” jurnalı dünyaya gətirmişdir.

Eləcə də Ərəb Şərqində mətbuatın inkişaf tarixini və mətbuatın iştirakı ilə müasir ərəb ədəbiyyatının formalaşması və inkişafını nəzərdən keçirmək, maraqlı təhlillər və müqayisələr aparmaq mətbuatın bu gün də cəmiyyətdə artan rolu baxımından çox aktual və önəmlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu tədqiqatın məqsədi dissertasiya işinin adından irəli gələrək müasir ərəb ədəbiyyatının formalaşması şəraiti və inkişafı mərhələlərini ərəb mətbuatının formalaşması və inkişafı ilə qarşılıqlı təmasda araşdırmaq, təhlillər aparmaq və nəticələr çıxarmaq olmuşdur.

Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işi müvafiq fəsillərə bölünmüş və bir neçə vacib vəzifə irəli sürülmüşdür:

- müasir ərəb ədəbiyyatının və ərəb milli mətbuatının formalaşdığı tarixi şəraiti, ictimai-siyasi durumu təhlil etmək;
- müasir ərəb mətbuatının formalaşması və inkişafında mətbuatın rolunu araşdırmaq;
- bilavasitə mətbuatın köməyi ilə müasir ərəb ədəbiyyatının bünövrəsini qoyan ədəbi xadimlərin yaradıcılığını, ərəb ədəbiyyatında esse, oçerk, hekayə, novella kimi janrlarda ilk ədəbi nümunələri tədqiq etmək;
- qürbətdə fəaliyyət göstərən ərəb mətbuatının məhcər ədəbiyyatının yaranması və inkişafındakı rolunu araşdırmaq;

- “əz-Zaura”, “əl-Müayyəd” qəzetləri və “əl-Hilal” jurnalını müasir ərəb ədəbiyyatının formalaşmasında böyük rolu olmuş ərəb milli mətbuatının bariz nümunələri kimi araşdırmaq;

- ərəb mətbuatının inkişafında xidmətləri olmuş simalar, onların publisistik fəaliyyəti haqqında məlumatlar toplamaq.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi: Ərəb Şərqində ərəb mətbuatının yaranması və inkişafı ilə bağlı geniş həcmli, əhatəli tədqiqatlar sırasında yalnız 1931-ci ildə Filipp Di Tərəzinin təqdim etdiyi “Tarixu-s-sahafətu-l-ərəbiyyə” (ərəb mətbuatının tarixi) adlı əsərini qeyd etmək olar.

1982-ci ildə Qəstəki Əttar da Misirdə mətbuatın yaranması və inkişafına dair geniş tədqiqat işi yazmışdır².

Yəni Ərəb Şərqində mətbuatın inkişafı və müasir ədəbiyyatın inkişafı ayrı-ayrılıqda geniş şəkildə öyrənilmiş, ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində tədqiqat obyektinə olmuşdur. Lakin mətbuat və müasir ərəb ədəbiyyatının qarışıqlıqlı inkişafı ilə bağlı elmi işlərdən danışarkən ayrı-ayrı müəlliflərin müxtəlif tədqiqatlarında yalnız informasiya xarakterli məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Eləcə də bu mövzu ilə bağlı keçmiş sovet şərqşünaslığında araşdırmalara rast gəlirik: İ.M.Filştinski, İ.Y.Kraçkovski, A.A.Dolinina, N.K.Kotsarov və başqaları ərəb ədəbiyyatının inkişaf tarixi ilə bağlı əsərlərində mətbuatın da roluna bilavasitə toxunmuşlar³.

Azərbaycan şərqşünaslığının tanınmış siması A.N.İmanquliyeva isə “Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” (1991), “Qələmlər birliyi və Mixail Nuaymə” (1975) adlı əsərlərində mühacirətdə ərəb mətbuatının formalaşması və inkişafını və bu mətbuatın ərəb məhcər ədəbiyyatının formalaşması və inkişafındakı rolunu nəzərdən keçirmiş, maraqlı təhlillər

² توفيق مدني احمد . كتاب الجزائر. بيروت. 1961.

³ Фильштинский И.М. История арабской литературы. X-XVIII века. Москва, Наука, 1991; Фильштинский И.М. История арабской литературы. Москва, 1985; Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX века. Ленинград, ЛГУ, 1946; Крачковский И.Ю. Избранные произведения. III том, М.-Л., 1956; Крымский Е.А. История новой арабской литературы XIX-XX в. Москва, 1971; Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Просветительский роман (1870-1914). Москва, 1973; Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Публицистика. 1870-1914. Москва, 1968; Котцарев Н.К. Писатели Египта XX века. Москва, 1976.

aparmışdır ki, dissertasiya işimizin ərsəyə gəlməsində, məhz onun tədqiqatları önəmli bir rol oynamışdır⁴.

Dissertasiya mövzusu isə, ümumiyyətlə, müasir ərəb ədəbiyyatında mətbuatın roluna həsr olunmuş, istər Ərəb Şərqində, istərsə də mühacirətdə mətbuatla ədəbiyyatın qarşılıqlı inkişaf yollarını, vasitələrini araşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda müasir ərəb ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı bilavasitə ərəb mətbuatının inkişafı və iştirakı kontekstində, qarşılıqlı şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatda konkret ərəb dövrü mətbuat orqanları və ərəb mətbuatının inkişafında böyük xidmətləri olmuş simaların müasir ərəb ədəbiyyatının inkişafındakı payı, mətbuatın təsiri ilə məqalə, esse, oçerk, pritça, novella və s. bu kimi janrların ərəb ədəbiyyatına daxil olması və inkişafı nəzərdən keçirilmişdir.

İşin metodoloji əsasını tarixi müqayisəli təhlil prinsiplərinə söykənən kompleks tədqiqat üsulu təşkil edir. Mövzuya uyğun olaraq ərəb ölkələrində, eləcə də Ərəb Şərqindən kənarda ərəb mətbuatının yaranması, müasir ərəb ədəbiyyatının formalaşması və inkişafı prosesinin öyrənilməsi zamanı ümumiləşmələr də aparılmış, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki:

- müasir ərəb ədəbiyyatında mətbuatın rolu ilə bağlı mövzu istər ərəb ədəbiyyatı, istərsə də Ərəb Şərqində mətbuatın inkişaf tarixinin öyrənilməsində ümumnəzəri əhəmiyyət kəsb edir;
- mövzunun araşdırılması tarixi faktlara əsaslandığı üçün həm ərəb ədəbiyyatı, həm də Ərəb Şərqində jurnalistikanın inkişaf tarixi ilə bağlı tədqiqatlarda faydalı ola bilər;
- işin müddəaları Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının inkişaf tarixində analoji məsələlərin araşdırılmasında və ümumən müqayisəli – tipoloji tədqiqatlarda istifadə oluna bilər;
- dissertasiyanın materiallarından ali məktəblərdə ərəb ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı kurslarda, eləcə də jurnalistika fakültəsində dünya mətbuatının inkişafı tarixinin tədrisində önəmli bir mərhələ olan ərəb mətbuatı ilə bağlı mühazirələrdə vəsait kimi istifadə oluna bilər;

Tədqiqat obyektini olaraq XIX əsrin sonları – XX əsrdə istər Ərəb Şərqində, istərsə də mühacirətdə çap olunan çox sayda qəzet və jurnallar,

⁴ İmanquliyeva A.N. **Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri**. Bakı, 2005; Имангулиева А.Н. «Ассоциация пера» и Михаил Нуайме. Москва, 1975

yeni dövr ərəb ədəbiyyatının bünövrəsini təşkil edən həm tərcümə, həm orijinal əsərlər, ayrı-ayrı ədəbi xadimlərin həm publistik, həm ədəbi fəaliyyəti, eləcə də, mövzu ilə bağlı çox sayda tədqiqat işləri əsas götürülmüşdür.

Həmçinin “əz-Zaura”, “əl-Müayyəd” qəzetləri və “əl-Hilal” jurnalının ayrı-ayrı nömrələri də tədqiqat obyektı olaraq dissertasiya işinə cəlb edilmişdir.

İşin aprobasıyası: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Ərəb filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən məqalələr Azərbaycan, Ukrayna və İran İslam Respublikasının nüfuzlu elmi jurnallarında dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və yeniliyi əsaslandırılır, onun məqsəd və vəzifələri, metodoloji prinsipləri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın əhəmiyyəti göstərilir.

I fəsil **“Yeni dövr ərəb ədəbiyyatında mətbuatın rolu”** adlanır. Bu fəsil iki yarım-fəsilədən ibarətdir. **“Ərəb Şərqində mətbuatın yaranması və yeni dövr ərəb ədəbiyyatının formalaşmasında rolu”** adlanan I yarım-fəsilə Ərəb Şərqində mətbuatın yaranması prosesi lakonik şəkildə izlənilir. Tarixi faktlara istinad edilərək göstərilir ki, 1798-ci ildə Napoleon Bonapart 35 minlik fransız qoşunu ilə Misirə yürüş edərkən bu ekspedisiyanın tərkibində yüzdən artıq alim və ədəbi xadim də iştirak etmişdir. Onlar özləri ilə bərabər Avropa texnikası, çap dəzgahları gətirmişdilər.

Lakin Misirdə uğursuzluqla üzləşən fransızlar üç il sonra Misiri tərk etməyə məcbur qaldılar, amma bir həqiqət danılmazdır ki, bu üç il ərzində Qərbi Avropanın mütərəqqi fikirli xadimləri, elm adamları, maarifpərvər qüvvələri, eləcə də qabaqcıl Avropa texnikası, mətbəə-çap sənəti, mətbuatla tanışlıq Misirə və Misir vasitəsi ilə bütün Ərəb Şərqinə çox şey vermiş oldu.

Misirdə hələ Napoleonun yürüşü dövründə fransızların gətirdikləri çap dəzgahlarının köməyi ilə ilk mətbuat səhifələrinə rast gəlinirdi.

Bunların arasında bir səhifə həcmində çıxan informasiya xarakterli “Tənbih”i qeyd etmək olar. 1821-ci ildə isə Misirdə ilk tipografiya – “**Bulaq**” tipografiyası fəaliyyətə başladı. Və ərəb mətbuatının şanlı tarixi 1828-ci il noyabrın 20-də Fransanın “Moniteur” (Monitor) qəzeti tipində ən uzun ömürlü ilk ərəb qəzeti “əl-Vaqaeol-Misiriyya” (Misir xəbərləri) ilə başladı. Qəzet ilk əvvəllər həftədə iki-üç dəfə olmaqla həm ərəb, həm də türk dilində, sonralar isə yalnız ərəb dilində çap olunurdu. “Misir xəbərləri”nin ardınca isə digər ərəb ölkələrində də mətbuat formalaşaraq inkişaf etməyə, ildən ilə yeni təsis edilən qəzetlərin sayı artmağa başladı.

Bu qəzetlər ərəb ölkələrinin iqtisadi problemlərini, ictimai-siyasi vəziyyətini, eləcə də, qabaqcıl dünya ölkələrində baş verən mühüm hadisələri əks etdirən məqalələr dərc etməklə yanaşı, oxucuların marağına uyğun olaraq Qərbi Avropa ədəbiyyatı nümunələrini də böyük həvəslə dərc edirdilər. Bu, bir tərəfdən qəzetlərin satışının artırılması, daha çox oxucu kütləsinin cəlb edilməsi ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən qəzetə rəhbərlik edən, həmçinin qəzetin yaradıcı redaksiyasına daxil olan şəxslərin tərəqqipərvər, maarifpərvər fikirlərdən irəli gəlirdi. Belə ki, məhz ümumbəşəri ağırlı problemləri, müstəmləkə təhlükəsini, iqtisadi istila təhlükəsini, elmi-texniki geriliyi əks etdirən qəzetlər Qərbi Avropadakı inqilabi əhval ruhiyyənin, tərəqqinin, islahatçı abu-havanın ən gözəl təbliğatçısı kimi çıxış edirdilər. Beləcə, mətbuat yeni dövr ərəb ədəbiyyatının formalaşması prosesində aparıcı qüvvə kimi çıxış etməyə başladı. Tərcüməçilik hərəkatının geniş vüsəti ilə əlaqədar bəddii ədəbiyyatdan edilmiş tərcümələri əks etdirən xüsusi jurnallar, məcmuələr buraxılmağa başlayır. Məşhur tərcüməçilərin redaktorluğu ilə nəşr olunan bu jurnallarda peşəkar tərcüməçilərlə yanaşı, bu işə yeni qoşulan həvəskarların da tərcümələri verilir. Bir müddət sonra isə təkcə ərəb ölkələrində deyil, Qərbi Avropa şəhərlərində, Amerikada da müxtəlif səbəblər üzündən mühacir olmuş ərəblər tərəfindən qəzet və jurnallar buraxılmağa başladı.

XIX əsr Ərəb Şərqində nəşr olunan ən məşhur qəzet və jurnallardan “əl-Muktataf” (“Məcmuə” – redaktoru Yaqub Sarruf, Beyrut, 1873), “Hadiqat əl-Əxbar” (“Xəbərlər bağı” – ilk redaktoru Xəlil əl-Huri, Beyrut, 1858), “əl-Cinan” (“Bağlar” – redaktorları Butrus və Səlim əl-Bustani, Beyrut, 1870-1886), “əl-Misbəh” (“Çıraq” - 1880), “əl-Hilal” (“Ay” - redaktoru Cürçi Zeydan, Qahirə, 1892), “Misbəh əş-Şarq” (“Şərqin çırağı” – redaktoru İbrahim əl-Muveylihi, Qahirə, 1895) və sairələrinin adlarını qeyd etmək olar.

Beləliklə, adı qeyd edilən bu və qeyd edilməyən digər mətbuat səhifələrində xarici ədəbiyyat nümunələrinin tərcüməsinin verilməsi təbii hal idi.

Bu zaman istər bədii əsərlərin tərcüməsi, istərsə də texnikanın, ümumiyyətlə, elmin nailiyyətlərini əks etdirən məqalələrin işıqlandırılması nəticəsində, dövrü mətbuatda neologizmlərin yaranması vacib bir hal kimi özünü göstərir və mətbuat bu sahədə böyük rol oynayır. Lakin bəzi filoloqlar tərəfindən bu müsbət qarşılanmır, onlar dilə yabançı sözlərin daxil olmasının, yeni elmi, xüsusilə texniki terminlərin yaradılmasının əleyhinə çıxır, bunların dili korlanmasını iddia edirdilər.

Beləliklə, yeni termin və sözlərin yaradılmasında, yayılmasında əsas rol oynayan mətbuat ərəb ədəbiyyatında yeni ədəbi janrların formalaşmasına da yardım edir. Məqalə janrı inkişaf edir, dövrü mətbuat ədəbi janrların ən parlaq təzahürünə çevrilir. Çox keçmir ki, felyeton, hekayə, novella janrlarında verilən tərcümələrdən sonra, ərəb dilində bu janrlarda olan orijinalar yaradılmağa başlayır və bununla da ədəbiyyatda nəsr öz dayaqlarını möhkəmlədir. Bu janrlar həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, məzmunca, mövzu baxımından geniş olduğu üçün jurnalist və yazarların diqqətini cəlb edirdi. XIX əsrdə çox yayılmış qəzetlərdən biri olan “Hadiqatu-l-əxbar”da (“Xəbərlər bağı”) çox sayda hekayə və novellalarının tərcümələri dərc olunurdu və bulvar xarakterli hekayələr sayca üstünlük təşkil edirdi. “Toy gecəsi», “Leylətu-l-irs”, “Markiz de Fontajın əhvalatı”, “İki Corcun hekayəti”, “Rəvayətu-l-cürçyan”, və s.). Və qəzetin redaktoru Xəlil Huri (1836-1907) bu halların ərəb əxlaq tərzı və dünyagörüşünə yad, qəzetin nüfuzuna xələl gətirə biləcək bir faktor olmasını amil tutaraq, özü kiçik hekayələr, felyetonlar yazmağa başlayır. Bu yazılar yüksək bədiiliyi ilə seçilməsə də, ərəb əxlaq tərzı çərçivələrində qurulub, sadə ərəbin məişət və gündəlik qayğılarını əks etdirən, dövrlə səsləşən ilk ərəb hekayə və felyetonları idi. Eləcə də digər ədəbi xadimlər tərəfindən bu iş bu cür davam etdirilir və bu minvalla ərəb ədəbiyyatında mətbuat vasitəsilə yeni janrlar formalaşmağa başlayır. A.E.Krımski “Yeni ərəb ədəbiyyatı tarixi” adlı əsərində çox haqlı olaraq göstərir ki, “Yeni ərəb

ədəbiyyatının inkişafında jurnalistikanın rolunu demək olar ki, qiymətləndirmə qeyri-mümkündür”⁵.

Beləliklə, həcmcə kiçik ədəbi janrlar olan hekayə və novellalar gec, yəni XIX əsrdən başlayaraq, lakin böyük sürətlə yeni dövr ərəb ədəbiyyatına daxil oldu. Bunun üçün həmçinin tarixi zəmin yaranmışdı. XIX əsrin xüsusilə II yarısından sonra milli azadlıq ideyaları və milli şüurun formalaşması, həyatın bütün sahələrində özünü göstərən elmi tərəqqi və maarifçilik ideyaları, qadın azadlığı ilə bağlı məsələlərin yeni dövr ərəb ədəbiyyatında əks olunması bir zərurət kimi meydana çıxır. Klassik ənənələrə sadıq ərəb şairi bu rolu oynamaqda bir qədər aciz qalır. Məhz bu zaman novella janrı yaranıb, inkişaf edir və yarandığı ilk günlərdən ərəb xalqının ən vacib problemlərini özündə əks etdirir. İtalyan dilindən tərcüməsi “yenilik” olan novella, əslində hekayə janrının daha kəskin süjetə malik, çox zaman gözlənilməz sonluqla bitən, özündə məzəlilik daşıyan bir qoludur. Ərəb ədəbiyyatında novellanın əsas qida mənbəyini, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, həmin dövr Qərbi Avropa novellaları təşkil edirdi. Görkəmli Misir yazıçısı Mahmud Teymur (1894-1973) bu barədə demişdir: “Yazıçılar ilk əvvəl, Avropa novellalarını ərəb dilinə tərcümə etdilər, sonra tərcümə etdikləri hekayələrə bənzər əsərlər yazmağa başladılar. Daha sonra isə sərbəst şəkildə novellalar yazdılar”⁶.

İlk novellalar M.Muveylihinin, Mustafa Lütü Mənfəlutinin (1876-1924) qələmindən çıxır. M.Mənfəlutinin “Göz yaşları” adlı məcmuəsində toplanmış, süjeti Qərbi Avropa ədəbiyyatından götürülmüş bir çox novellaları ilə yanaşı, “Yetim”, “Cəza”, “Çadra” və s. orijinal novellaları həmin dövr tək Misir deyil, bütün ərəb ölkələrində mövcud olan ağırlı məsələləri əks etdirmişdir.

Beləliklə, mətbuatın vasitəsilə Qərbin Moler, V.Şekspir, A.Duma, F.R.Şatobrian, B.Şou, Mopassan, V.Skot, J.Vern, K.Doyl, K.Montepen

⁵ Крымский Е.А. **История новой арабской литературы XIX-XX в.** Москва, 1971..стр. 506

⁶ Крымский Е.А. **История новой арабской литературы XIX-XX в.** Москва, 1971..стр. 506

kimi məşhurlarının əsərləri tərcümə olunaraq müasir ərəb ədəbiyyatının bünövrələrində miqyaslı rol oynamışdır.

Artıq mətbuat ərəb ölkələrində əhalinin hər bir təbəqəsinin içərisinə daxil olaraq həyatında önəmli, əvəzolunmaz bir faktora çevrilir və özünün əsas missiyası xəbər çatdırmaqla yanaşı, yeni ictimai fikir, mütərəqqi siyasi baxışlar, maarifpərvər düşüncələr və ədəbi yeniliklər üçün zəmin gətirir.

Cəmiyyətdə qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi, qadınların emansipasiyanın təbliği, qadınlar qarşısında ərəb cəmiyyətində yaradılan süni maneələr, bütün bu məsələlər də mətbuat səhifələri vasitəsilə müasir ərəb ədəbiyyatına sızır, yeni qadın obrazları yaradır, hətta müasir ədəbiyyatda məşhur qadın müəllifləri yetişdirirdi. Və bu fəsilə mətbuat səhifələri vasitəsilə hekayə, novella, dram, povest, oçerk, esse kimi yeni ədəbi janrların ilk pionerləri, Məhəmməd Fərid Vəcdinin (1878-1954), Saad əd-Din Vahab, İbrahim Abd əl-Qadir əl-Mazini, İsmail Məzhər, Abd əl-Munim Salim, Yaqub Sannuanın (1839-1912), Tahir ət-Tanahini, Əbdürrəhman əl-Xamisi, Lütfi əl-Xuli, Faruk Xurşid, Kamil əş-Şinavi, Məhəmməd əl-Müveylihi, Salama Musa və başqalarının eləcə də Ərəb Şərqində mətbuatın yaranmasındakı böyük xidmətlərindən, publisistik yaradıcılıqlarından lakonik söhbət açılır.

Birinci fəslin **“Məhcər ədəbiyyatının formalaşmasında mətbuatın rolu”** adlanan ikinci yarımfəslində eyni məsələlər qürbətdə yaranan ərəb ədəbiyyatı fonunda araşdırılmış, 1920-ci ildə Nyu-Yorkda yaradılan **“Qələmlər birliyi”**nin (**“ər-Rabita əl-qalamiyyə”**, 1920-1931) fəaliyyəti, birliyin Əmin ər-Reyhani və Cubran Xəlil Cubran kimi nümayəndələrinin publisistik və ədəbi yaradıcılığı ətrafı işıqlandırılmışdır.

Dissertasiyanın **“Ərəb ədəbi-bədii fikrinin inkişafında mətbuatın rolu”** adlanan II fəslə üç yarımfəsilə əhatə olunmuşdur. Bu fəslin **“«əz-Zaurə» qəzeti İraqda ədəbi-mədəni dirçəlişə təkan verən ilk qəzet kimi”** adlanan birinci yarımfəslində bu mətbuat orqanının şəərəfli tarixi izlənilir.

Qeyd olunduğu kimi, ərəb ədəbiyyatının yeni məzmun və yeni forma ilə zənginləşdirilməsində mətbuatın üzərinə böyük vəzifələr düşürdü. Xüsusilə ərəb ölkələrində XIX əsrin ikinci yarısından meydana gələn və əsrin sonlarında formalaşmağa başlayan jurnalistikanın ərəblərin ictimai-siyasi həyatında, onların maarifləndirilməsində, ədəbi mədəni mühitin inkişafında rolu çox böyük idi.

Bu mətbuat bir tərəfdən ərəbin keçmişi, onun orta əsrlərdəki yaşam tərzini, adət-ənənəsi, fəthətləri barədə xəbərləri oxucularla paylaşmış,

digər bir tərəfdən müasir dünya ölkələrində cərəyan edən elmi-tərəqqi, ictimai yüksəliş, insanların söz azadlıqları uğrunda apardıqları mübarizə, təhsil hüququ, zülmə, zülmkara qarşı kollektiv etirazı, milli iqtisadiyyat uğrundakı mübarizəsi və s. kimi onlarla ictimai-siyasi yönümlü məsələləri öz səhifələrində işıqlandırmaqla əhalini dünyada gedən proseslərlə tanış edirdi.

İraqda mətbuatın yaranma tarixi XIX əsrin ikinci yarısından başlayır. Bu tarix rəsmi olaraq 1869-cu ildən götürülür. Lakin tədqiqatçılar bundan əvvəl Bəsrədə daşbasma üsulu ilə dini istiqamətli eyni adlı qəzetin çıxdığını da qeyd edirlər: “Bu qəzet dinin təbliği, dini yönümlü məsələlərin şərhı və izahı ilə məşğul idi. O, dövlət qəzeti deyildi, fərdi qəzet idi. Amma o ki, qaldı rəsmi qəzetlərə, onlar yalnız 1869-cu ildən İraq mətbuat aləminə daxil oldular”⁷.

1869-cu ildə Əhməd Midhət paşa İraqa vali təyin edilir və ölkəyə gəlişindən sonra Avropada qarşılaşdığı ictimai, mədəni tərəqqinin bu ölkədə izinin-tozunun belə olmadığını gördükdə necə deyirlər “qollarını çırmalayıb işə başladı”.

Əhməd Midhət paşa İraqda üç il valilik edir, daha doğrusu, o, İraqda valilik etdiyi üç ildə (onun valilik dövrü: 1869-1872). İraqda ictimai tərəqqinin, milli-mədəni dirçəlişin inkişafına o dərəcədə təkan verir ki, onun bu xidmətləri tarixə düşür və sonralar İraqın XIX əsrin ikinci yarısındakı ictimai-siyasi, tarixi həyatını araşdıran istər yerli ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər, istərsə də dünya şərqşünasları Əhməd Midhət paşanın İraqdakı xidmətlərindən ürək dolusu danışirlər.

Deməliyə ki, Əhməd Midhət paşa, birinci növbədə, bu ölkəyə mətbuat gətirir və İraqda ilk rəsmi dövlət nəşriyyatı “əz-Zaurə” mətbəəsinin əsasını qoyur və həmin adda ilk qəzet buraxmağa başlayır.

Rus şərqşünası B.Çukov “Stat s vekom naravne” (“Əsrlə ayaqlaşmaq üçün”) adlı tədqiqat əsərində “əz-Zaurə” qəzetinin çapına qədər qəzetlərin bu ölkəyə ancaq İstanbuldan gətirildiyini qeyd edir. O, yazır: “Midhət paşanın İraqdakı hakimiyyəti illərində İraqda ilk dövrü mətbuat meydana gəldi. Buna qədər isə bu ölkəyə az miqdarda məmurlar üçün qəzet İstanbuldan gəlirdi. Ərəb dilində isə yalnız Əhməd Faris əş-Şidyaqın 1860-cı ildən İstanbulda çap etdirdiyi “əl-Cəvayib” qəzeti gətirilirdi, o da yenə az miqdarda ziyalı təbəqəsi üçün”⁸.

⁷ عدنان عبد المنعم ابو السعد. تأثير الطباعة في تطور الصحافة العراقية في العهد العثماني. 1869. s. 608.

⁸ Лутский В.Б. Новая история арабских стран. Москва, 1966. стр. 138

Əhməd Midhət paşa İraqa gəldiyi gündən orada sürətlə iqtisadi, inzibati və mədəni islahatlar aparmağa başladı. O, İraqda köhnə yolların təmirinə və yeni yolların çəkilməsinə başladı, məktəblər və xəstəxanalar açdırdı, poçt-rabitə sistemini qaydaya saldırdı, çayları təmizlətdi. Əhalinin Kazimiyyəyə ziyarətə getmələri üçün Bağdadla-Kazimiyyə arasında 12 km. məsafədə tramvay yolu çəkirdi. Bəsrədə gəmi tərsanəsi zavodu inşa etdirdi. Dəclə və Fərat çaylarında yük daşımalarını nizama saldı, Bağdadda yeni-yeni parklar, meydanlar saldırdı⁹.

Onun bu islahatlarının əsas təbliğatçısı isə “əz-Zaurə” qəzeti idi. “əz-Zaurə” qəzetinin ilk nömrəsi 1869-cü ilin 15 iyununda ərəb və türk dillərində nəşr olundu. Qəzetin baş redaktoru sonralar, Türkiyənin məşhur yazıçısı olmuş Əhməd Midhət əfəndi idi. İraq ədəbiyyatşünası Munir Bəkr ət-Tikriti yazır ki, onu Əhməd Midhət paşa özü ilə İstanbuldan Bağdada gətirmişdi¹⁰.

“əz-Zaurə” qəzeti 8 səhifədən ibarət idi. Qəzetin ilk nömrəsində yazılmışdı: “Bu qəzetə həftədə bir dəfə, cümə günləri (cümə günləri ərəb ölkələrində istirahət günüdür) çap olunur. Qəzetin səhifələrində müxtəlif xəbərlərlə yanaşı, daxili və xarici xəbərlər də çap olunacaqdır”. Qəzet ilk nömrədə Əhməd Midhət paşanın İraqa vali təyin olunması haqqında sultan Əbdüləzizin fərmanını dərc etmiş, onun siyasəti barədə məlumat vermişdi. Qəzet öz səhifələrində vali Midhət paşanın vilayətdə görəcəyi işlər barədə məlumatlar, divanxana işləri, səltənət xəbərləri, xarici ölkələrin həyatına dair xəbərlərlə yanaşı, təlim-tərbiyə, təbabət barədə yazılar çap etdirmişdi və gələcəkdə də bu sahələrə dair yeni-yeni yazılar verəcəyini vəd edirdi.

“əz-Zaurə” xalqın nəzərinə çatdırırdı ki, xalq onun səhifələrində öz tələblərini istək və arzularını, şikayət və təkliflərini çap etdirə bilər, hakimləri, vali və dövlət məmurlarını tənqid etməklə onları ölkədə islahat işləri aparmağa çağıra bilər¹¹.

Beləliklə, “yeni-yeni xəbərlərlə ərəblərin qulağını açan” (Rəfail Batti), “ölkədə yenilik ruhunu yayan” bu qəzet İraqda milli şüurun oyanmasına təkan vermiş, İraq xalqının dünyagörüşünü artırmaqla onlara öz mənliliyini tanıtmış oldu. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, “əz-Zaurə”nin 1888-ci ildən tə 1890-cı ilə qədər ərəb şöbəsinə tanınmış İraq

⁹ Лучинский Ю.В. **Очерки истории зарубежной журналистики.** Краснодар, 1996. стр. 10

¹⁰ منير بكر التكريتي. **الصحافة العراقية.** 77. s. 1969. بغداد

¹¹ منير بكر التكريتي. **الصحافة العراقية.** 55. s. 1969. بغداد

şairi Cəmil Sidqi əl-Zəhavi başçılıq etmişdir”¹². Deməliyə ki, bu qəzet İraq mətbuatı tarixində ən uzun ömürlü bir qəzet hesab olunur. O, nə az, nə çox, təqribən yarım əsrə qədər bir müddətdə Bağdadda fasiləsiz nəşr olunmuşdur. Osmanlı imperiyası dağıldıqdan, Türkiyə I Dünya müharibəsinin sonlarında ərəb ölkələrindəki nüfuzunu itirdikdən sonra isə İraq ingilislər tərəfindən istila olunur və təbiidir belə bir mühitdə isə bu qəzet öz mövcudiyyətini hifz edə bilməzdi. Ona görə də işğalçı ingilislərin əmri ilə o, 1918-ci ildə bağlanır.

“əz-Zaurə” qəzeti İraq mətbuatı tarixində ən uzun ömürlü və ən nüfuzlu bir qəzet kimi tanınmışdır. Onun İraqda ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafında, İraq xalqının maariflənməsində çox böyük xidmətləri olmuşdur. Ona görə də, bu qəzet ərəb mətbuatı tarixində çox böyük ehtiramla yad edilir və onun ümumi ərəb ədəbiyyatının, xüsusilə İraq dirçəliş ədəbiyyatının inkişafındakı rolu XX əsrin ikinci yarısından etibarən, yəni 1958-ci ildə ingilislərin İraq xalqı tərəfindən Bağdaddan qovulmasından sonra, İraq ədəbiyyatşünasları, İraq jurnalistləri tərəfindən böyük bir ruh yüksəkliyi ilə araşdırılmağa başlanılmışdır.

Bu fəslin “«əl-Müəyyəd» qəzetində qadın azadlığı ilə bağlı aparılan müzakirələr” adlanan ikinci yarım fəslində isə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ən ümdə olan qadın hüququnun müdafiəsi məsələsi sahəsində mətbuatın rolu dəyərləndirilmişdir. Qadın azadlığı problemi həll olunmadan heç bir inkişafa, yüksəlişə nail olmaq mümkün deyildi. Professor Aida İmanquliyevanın təbirincə desək, “Cəmiyyətin inkişafını qadınsız, elmin, texnikanın, mədəniyyətin tərəqqinin, bir çox mühüm ictimai problemlərin həllini qadınların iştirakı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildi”¹³.

Təbiidir ki, qadın azadlığı, qadın hüquqlarının qorunması, daha doğrusu, qadının kişilərlə eyni hüquqa malik olması, qadının savadlanması, onun evdə olduğu kimi cəmiyyətdə də müəyyən rol oynaması və s. məsələlər Ərəb Şərqiyyənin yazıçı və şairlərini, ziyalı və mütəfəkkirlərini, bir sözlə, sağlam əqidəli insanlarını daim düşündürmüş və onları bu problemin çözülməsinə biganə qalmamağa vadar etmişdir. Onlar belə düşünürdülər ki, cəmiyyətin normal inkişafı üçün cəmiyyətin ikinci qanadının ev işlərindən əlavə, idarəçiliyin digər sahələrində də qadın əməyindən, qadının bu

¹² Джафаров В.А. Жизнь и творчество Джамиля Сыдки аз-Захави (1863-1936). АҚДМ, ИВАН, 1971. стр. 12

¹³ İmanquliyeva A.N. **Məqalələr, tərcümələr**. Bakı, 2010. s. 129

idarəçilikdə gücündən, sözündən, məsləhət və nüfuzundan istifadə etmək lazımdır. Çünki qadının gənc nəslin tərbiyəsindəki rolu nə qədər əhatəli olardisa, bu gələcək nəslin mədəni tərbiyəsində öz bəhrəsini verməlidir. Həqiqətən də, professor A.İmanquliyevanın dediyi kimi, “qadının, ananın kölə vəziyyətində olduğu bir ailədə gənc nəsil heç vaxt düzgün tərbiyə oluna bilməzdi. Bu isə öz növbəsində millətin, xalqın inkişafının qarşısını almaq, cəmiyyəti tənəzzüldə saxlamaq demək idi”¹⁴.

Bu yarımfishildə Ərəb Şərqində qadın azadlığı mövzusunda ilkin məsələ qaldıran ziyalı misirli hüquqşünas Qasim Əmin, Cəmil Sidqi əz-Zəhavinin ədəbi-ictimai fəaliyyətinə qısa nəzər salınmış, mətbuat səhifələrində yer alan publisistik yazıları, şüar xarakterli çıxışları, Məruf ər-Rusafi, Məhəmməd Mehdi əl-Cəvahir kimi şairlərin bədii irsində geniş çeşiddə işlənən qadın azadlığı problemi izlənilmişdir.

İraq şairlərinin bu mövzuya həsr etdikləri şeirlərin, hətta adları belə bu əlvanlığın, bu rəngarəngliyin əyani təmsalıdır. Məsələn, ər-Rusafinin “əl-Məra fi-ş-şərq” (“Şərqdə qadın”), “əl-Məra əl-muslimə” (“Müsəlman qadın”), “Hürriyyət əz-zəvac indanə” (“Bizdə evlənmək azadlığı”), “İlə əl-hicabıyyunə” (“Çadra tərəfdarlarına”) və s. bu kimi qəsidələrində, əz-Zəhavinin “əl-Məra və ər-rəcul” (“Qadın və kişi”), “əş-Şeyx fi ayni-l- fətat” (“Qoca kişi gənc qızların gözündə”) və s. kimi şeirində, habelə başqa şairlərin qəsidələrində qadın azadlığı bütün incəliklərinə qədər qələmə alınmış və cəmiyyətin tərəqqiyə, mədəniyyətə, ictimai-siyasi, iqtisadi yüksəlişə yiyələnməsi üçün qadınların savadlanması, onların qandallarının açılması və cəmiyyətdə kişilərlə bərabər hüquqa malik olmaları zəruri sayılmışdır.

İraq poeziyasında 30-cu illərə qədər qadın azadlığı ilə əlaqədar bir sıra qəsidələr yaranmışdır ki, bunların içərisində Məhəmməd Mehdi əl-Cəvahirinin bir şeirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu şeir onun “ər-Rəciyyunə” (“Mürtəcələr”) adlı şeiridir.

Bu şeirin yazılmasının əsas səbəbi 1928-ci ildə Nəcəfdə baş verən bir hadisə olmuşdur. İraqın Maarif Nazirliyinin göstərişilə həmin il Nəcəfdə qızlar üçün bir ibtidai mədrəsə tikilməli imiş. Lakin inşaatçılar işə başlayarkən Nəcəf şəhərinin müsəlman dairələri öz uşaqlarını bu məktəbə qoymayacaqlarını bildirmiş və binanı tikənləri oradan qovmuşlar.

Bu hadisə əl-Cəvahirəyə bərk təsir edir və o, bu münasibətlə “Mürtəcələr” adlı şeirini yazır. Şeirdə o, qızlara, qadınlara təhsil verməyin

¹⁴ İmanquliyeva A.N. **Məqalələr, tərcümələr**. Bakı, 2010. s. 129.

zəruriyyətindən danışmaqla bərabər, din adından çıxış edən insanlara, dar düşüncəli şəriət əhlinə qarşı kəskin hücumla keçir və hökuməti belə dözülməz vəziyyətə son qoymağa çağırır: “Bu problemlər uzun zaman qalacaqdır, əgər onun ömrünü müvafiq adamlar azaltmasa. Əgər bu gün mütəfəkkirlər, islahatçılar cəsarətlə işə girişməsələr, onda mürtəcelər sabah oğlanları belə təhsil almağa qoymayacaqlar. Bu gün hər bir günahkar, hər bir varlığı şübhə ilə dolu adamlar din adından ömrlər verir. Din nədir? O, onların əlində elə bir alətdir ki, ondan kefləri necə istəyir, elə də istifadə edirlər”¹⁵.

Məhəmməd Mehdi əl-Cəvahirinin “Nəcəfdə qızlar məktəbi” (“Mədrəsətə-l-bənat fi-n-Nəcəf”) adlanan digər bir qəsidəsində də qızların təhsili məsələsinə toxunulur və göstərilir ki, qərbdə ictimai tərəqqi o səviyyəyə çatmışdır ki, onlar hətta alın, tale yazısını belə dəyişdirə bilirlər. Müsəlmanlar isə belə bir tərəqqiyə nail olmadıqları üçün nəinki böyük problemləri, hətta adicə məişət məsələlərini belə həll edə bilmirlər:

Qadını savadlandırın, cahillik etməyiniz yetər,

Elmi eyib saymaq böyük bir günahdır.

Bizə tənəzzül keçirməyimiz bəs edər,

Biz, hətta adi işləri belə həll edə bilmirik.

Bizim vəziyyətimiz nə qədər belə qalacaqdır.

Qərbin millətləri qəzavü-qədərlə yarışırlar¹⁶.

Qadın azadlığı ilə bağlı yazılmış istər iri həcmli tədqiqat əsərlərində, istərsə də kiçik məqalələrdə göstərilir ki, İraqda bu mövzuya ilkin şəir həsr edən, sonralar isə onu bütün yaradıcılığı boyu yaşıdan Cəmil Sidqi əz-Zəhavi olmuşdur.

əz-Zəhavinin nəzərinə, “qadına qarşı belə qeyri-etik münasibət çox iyrənc bir haldır. Axı, qadın da, kişi kimi mahiyyət etibarilə hər ikisi eyni hissə, duyğuya, şüura malik, eyni silkdən olan adamlardır, qadınlar mədəniyyət simvoludur. Ona görə də qadına qarşı irticaçı mövqe tutmaq yox, ona qarşı mövqeyi dəyişdirmək, onu savadlandırmaq lazımdır. Çünki cəmiyyət səmada pərvaz edən qoşa qanadlı bir quşdursa, qadınlar onun bir qanadıdır. Əgər qanadlardan biri qırılsa, quş uça bilərmə?

Qadın və kişi mahiyyət etibarilə bərabərdirlər. Siz qadınlara savad öyrədin, axı, onlar mədəniyyətin simvoludur; xalqı iki qism, onun kişisi və qadını ucaldır; quş da heç qanadsız uça bilərmə?”¹⁷.

¹⁵ محمد مهدي الجواهري. ديوان. جلد 3. 212. s. 1972. بغداد.

¹⁶ Yenə orda. s. 121.

O şeirlərinin birində “Yarısı örtülü olan bir xalq mədəniyyətdə necə yüksələ bilər?” - deyən əz-Zəhavinin başlıca tənqid hədəflərindən biri çadra idi. Qadın azadlığına dair yuxarıda ətraflı bəhs etdiyimiz məqaləsində çadranın, onun fikrincə zərərli cəhətlərini sayan əz-Zəhavi şeirlərində də çadranın qadınların inkişafında böyük maneə, ağır qandal olduğunu qeyd edirdi.

Rübailərinin birində “Çadra müsəlmanları Yer kürəsinin millətlərindən arxada qoymuşdur. Müsəlman qadınları onunla bədbəxt olmuşdur” - deyən Cəmil Sıdqi çadrasız gəzməyin cılığın tərəfdarlarından idi. Çadranın atılması məsələsində bəzən tərəddüd edərək çadranın atılmasını mərhələlər üzrə “əvvəlcə qadını savadlandırmağı, sonra isə çadranı çıxartmağı” və yaxud “çadranın niqabla” (üz örtüyü) ilə əvəz olunmasını məsləhət görürdü¹⁸.

Müasirlərindən fərqli olaraq, əz-Zəhavi bir başa qadına müraciət edərək bu işi qadının öz öhdəsinə buraxırdı. Cəmil Sıdqi əsil azadlığı çadranı çıxartmaqda, onu ataraq inqilab etməkdə görürdü.

Ey cavan qız, üzünü göstər, çadranı at

O, ictimai həyatda ən ağır xəstəlikdir.

Hər bir şey kəskin yeniliyə meyl etdiyi halda

Bu köhnəlik nə üçün yerində sayır?

Mənim canıma and olsun ki,

“Çadrasızlıq ləkə gətirir” fikri yanlışdır.

Çadranı çıxart, onu parçala, axı, bu əsr onu pisləyir

Yalan deyirlər, çadrasız gəzmək əsl paklıqdır¹⁹.

Açıq aydın yeni əsrin yeni tələbləri ilə silahlanmış əz-Zəhavi göründüyü kimi, sözünü cəsarətlə deyərək, qadını, cavan qızları boş-boş cəfəngiyyatlara əhəmiyyət vermədən qəhrəmanlıq göstərməyə çağırırdı.

Əsrin əvvəllərində Bağdadda çıxan “Tənvir əl-əfkar” qəzetində çadra ilə əlaqədar verilən yazılarda din xadimləri göstərirdilər ki, “qadının açıq, çadrasız gəzməsi, onun kişilərlə söhbət etməsi çox xəterlidir və o, ictimaiyyəti azdırır”. Onlar belə hesab edirdilər ki, bu, islamın ehkamlarına ziddir. Mühafizəkarlar çadranın əleyhdarları üzərinə hücumla keçərək deyirdilər ki, onlar kafirdirlər, camaatın əxlaqını pozmaq və açıq gəzən qadınlara baxıb ləzzət almaq istəyirlər. Bu isə ərəb adətinə, ənənəsinə

¹⁷ جميل صدقى الزهاوى. ديوان الزهاوى. الجزء الاول. 1972. s. 241. بغداد.

¹⁸ يوسف عز الدين. الشعر العراقي الحديث. 1960. s. 252. بغداد.

¹⁹ جميل صدقى الزهاوى. ديوان الزهاوى. الجزء الاول. 1972. s. 231. بغداد.

ziddir. Onların fikrincə, çadra qadınları hər cür xoşagəlməz haldan və bəd əməldən qoruyur²⁰. əz-Zəhavi bu kimi dar düşüncə tərzinə malik olan insanlara gülürdü.

Qadın azadlığı problemi Cəmil Sidqi əz-Zəhavi yaradıcılığında ən ümdə yerlərdən birini tutur. Şairin bu mövzuya dönə-dönə müraciət etməsi o demək idi ki, ümumiyyətlə ərəb ölkələrində, o cümlədən onun vətəni İraqda hökm sürən geriliyi aradan qaldırmaq, mədəni yüksəlişə, iqtisadi və ictimai tərəqqiyə nail olmaq üçün hər şeydən qabaq cəhaləti yox etmək, sonra isə qadın azadlığı məsələsinə həll etmək lazımdır.

Bu yarımfəsildə göstərilən misallardan belə bir qənaət əldə olunur ki, əz-Zəhavi və onun həmkarları istər mətbuatdakı çıxışlarında, istərsə özlərinin fərdi poetik nümunələrində müasirlik problemini çox düzgün başa düşmüş və qadının cəmiyyətdəki yeri, rolu məsələsinə mövcud reallıqlara söykənərək obyektivcəsinə şərh etmişlər.

İkinci fəslin sonuncu yarımfəsli **“Ərəb dilinin və ədəbiyyatının təbliğində «əl-Hilal» jurnalının rolu”** adlanır və burada artıq 125 ildir ki, mütəmadi olaraq nəşr olunan “əl-Hilal” (“Aypara”) adlı ədəbi-bədii jurnalın ərəb mətbuatı və ədəbiyyatının inkişaf tarixindəki misilsiz rolundan bəhs edilir.

Cürçi Zeydanın təsis etdiyi “əl-Hilal” jurnalının ilk nömrəsi 1892-ci ilin sentyabr ayında çapdan çıxmışdır. Jurnal otuz iki səhifədən ibarət idi və o, beş kiçik bölmə–başlıq altında çap olunmuşdu. Sonralar öz oxucu auditoriyasının sayını artıran jurnal tələbatı nəzərə alaraq öz bölmələrinin sayını artıraraq 10-12 çap vərəqi həcmində çap olunmağa başlayır.

Artıq 125 il bundan qabaq olduğu kimi bugünün özündə belə oxucuları özünün məzmunlu yazıları, ədəbi-bədii nümunələri ilə tanış edən “əl-Hilal” jurnalı barədə tanınmış ərəb yazıçısı, tənqidçi Taha Hüseyn qeyd edirdi ki, ötən əsrin, yəni XIX əsrin sonlarında Şərqi bu jurnala böyük ehtiyacı var idi²¹.

Bu ifadəyə diqqətlə fikir versək görərik ki, Taha Hüseyn Şərqi bu jurnala böyük ehtiyacı olduğundan bəhs edir, o ərəb dünyasının ona ehtiyacı olmasından danışmır. Əslinə qalsa Taha Hüseyn çox düzgün olaraq bu qənaətə gəlib çıxmışdır. Çünki bu jurnal Şərqi üçün, Şərqi xalqları üçün, onların bütün sahələrdə inkişaf etmələri üçün olduqca başlıca təşviqatçı,

²⁰ يوسف عز الدين. الشعر العراقي الحديث. 251. s. 1960. بغداد.

²¹ انور الجندی. جرجی زيدان مؤسس الهلال. 38. s. 1900. القاهرة.

təbliğatçı, hətta təşkilatçı, bir sözlə bütün Şərq mətbuatının fəvqündə duracaq bir maarifçi orqan rolunda çıxış edirdi.

“Əl-Hilal” jurnalı ədəbi yönümlü bir jurnal idi. Bunu elə Cürci Zeydanın jurnalın ilk nömrəsinə verdiyi rubrikalar, başlıqlar da təsdiqləyir. Jurnalın ilk nömrəsinin başlıqları belə idi: ən məşhur hadisələr, ən böyük şəxsiyyətlər, məqalələr, romanlar, ayın təqvimini və seçmə xəbərlər.

Bu başlıqlardan görünür ki, jurnalda ədəbi istiqamət üstünlük təşkil etmişdi. Xüsusilə oradan ən böyük şəxsiyyətlər, məqalələr, romanlar başlıqları altında verilmiş yazılar jurnalın gələcəkdə də ədəbi-bədii irsə üstünlük verəcəyindən xəbər verirdi. Elə Cürci Zeydanın sağlığında da, müəssisinin vəfatından sonra da jurnal bu amala sadıq qalmışdı.

Qeyd olunmalıdır ki, “Əl-Hilal” jurnalı təkcə ədəbi-bədii jurnal kimi fəaliyyət göstərməmişdir. O, eyni zamanda ərəb ölkələrindən çox-çox uzaqlarda, xüsusən XIX əsrin sonlarından Amerika qitəsində yaşayıb işləyən mühacir ərəblərə bir “Əlifba”, yaxud “Ana dili” kitabı rolunu oynamışdır.

Cürci Zeydan “Əl-Hilalı” təsis etməklə Yaxın Şərqdə jurnalistika sahəsində sanki bir intibahı yaratdı və o dövr üçün yeni maarifçiliyin əsasını qoydu və bununla da demək olar ki, nəinki ərəb dünyasında, hətta Yaxın Şərqdə öz ətrafına böyük oxucu auditoriyası yığa bildi.

Beləliklə, Cürci Zeydan şəxsən vəfatına qədər “Əl-Hilal”ı yaşatdı, “Əl-Hilal” da Cürci Zeydanı yaşatdı desək səhv etmərik. Bu qarışıqlıq yaşamada həm Cürci Zeydan şöhrətləndi, həm “Əl-Hilal” şöhrətləndi. Cürci Zeydan öz əsərlərini “Əl-Hilal”da dərc etdi, “Əl-Hilal” da onun idrak, düşüncə, elm, mərifət qələminin gücünü, qüdrətini dünyaya tanıtdı və onun nüfuzunu yüksəklərə qaldırdı.

“Əl-Hilal” jurnalının nəşrinin dördüncü ilindən başlayaraq Cürci Zeydanın məşhur tarixi romanları, ərəblərin Misri fəthindən bəhs edən “Ərmənüsə əl-Misriyyə” (“Misirli Ərmənüsə”), İslamın Ərəb Şərqində zühurundan bəhs edən, onun İraqı və Suriyanı fəthi illərindən danışan “Fətat Gəssan” (“Gəssan qızı”), Rəşidi xəlifəsi Osman əbu Əffanın xəlifəlik illərini vəsf edən “Əzra Qureys” (“Qureys bəkirəsi”) və habelə “17 Ramazan” və “Gədət Kərbəla” (“Kərbəla yangısı”) kimi romanlarını ardıcılıqla “Əl-Hilal”da çap etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Əl-Hilal” jurnalı təkcə C. Zeydan yaradıcılığının təbliğatçısı olmamışdır. Bu jurnal istər Cürci Zeydanın öz sağlığında, istərsə də onun müəssisinin vəfatından keçən bir əsr ərzində ərəb ədəbiyyatının, islam tarixinin, islam mədəniyyətinin bu və ya digər

mərhələ və dövrlərinə dair saysız maraqlı məqalələr çap etməklə, yüzlərlə ərəb ədiblərinin yaradıcılıq peşəsinə yiyələnmələrində bir mürşid kimi yol göstərən, istiqamətverici rol oynamışdır. Onun xüsusi nömrələri Taha Hüseyn, Əhməd Şouqi, Yusif əs-Sibai, Tovfiq əl-Həkim, Nəcib Məhfuz və s. kimi tanınmış Misir ədib və şairlərinin yaradıcılıqlarına, onların ərəb ədəbiyyatının inkişafındakı misilsiz xidmətlərinə həsr olunmuşdur.

Jurnalın səhifələrində digər ərəb ölkələrində gedən ədəbi proseslərin, əsərləri hansı dildə, ədəbi və ya xalq dilində yazmağın effekti və s. barədəki müzakirələrinin, qonşu ərəb ölkələrinin tanınmış şair və yazıçıların yaradıcılıq yoluna həsr edilmiş öçerklərin nəşri də onun ətrafına yeni-yeni oxucu kütlələrinin cəmləşməsinə səbəb olmuşdur.

Bu yarımfəsildə həmçinin jurnalın təsisçisi, böyük ədib, tarixçi Cürci Zeydanın ədəbi-bədii, publisistik yaradıcılığına mövzunun predmeti kontekstində qısaca toxunulmuş, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərləri barədə söhbət açılmışdır. Və yarımfəsil belə bir qənaətlə yekunlaşır ki, “əl-Hilal” jurnalı eyni zamanda dünya ədəbi mühitində çoxsaylı şərqşünaslar tərəfindən təqdir edilən mətbu orqan olmuş, təkcə ərəb ədəbiyyatının təbliğatçısı yox, eyni zamanda dünya ədəbiyyatının tanınmış simalarının da təbliğatçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslı **“Ərəb mətbuatının aparıcı simaları”** adlanır və bu fəsil **“Ərəb mətbuatının kişi nəşir və yazıçıları”** və **“XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində ərəb qadın yazıçı və publisistlərin ərəb ictimai-siyasi və ədəbi-bədii fikrinin inkişafında rolu”** adlı iki yarımfəsildən ibarətdir. Dissertasiya işinin əsas ədəbi gücü tədqiqatın ikinci fəslinin üzərinə düşürsə, işin bu fəslində (III fəsil) ərəb mətbuatının yaranması və inkişafında böyük xidmətləri olmuş ədiblər, jurnalistlər, publisistlər haqqında ensiklopedik məlumat xarakterli faydalı informasiyalar toplanmışdır. Ərəb mətbuatının yaranmasının ən azı əsr yarımliq tarixi vardır. Və bu fəsildə ərəb mətbuatı tarixində adları həkk olunmuş **Rifəə ət-Tahtavi, Şibli Şumeyyil, Seyid Cəmaləddin Əsədabadi, Şeyx Məhəmməd Əbdöhl, Əbdürrəhman Kəvakibi, Mustafa Kamal, Əhməd Faris əş-Şidyaq, Şeyx İbrahim əl-Yəzici və Məhəmməd Heykəl** və b. kimi söz dahilərinin publisitik fəaliyyətdən qısa bəhs olunmuşdur.

Eləcə də “Dirçəliş əsri” adlanan XIX əsrin sonlarından etibarən ərəb mətbuatının inkişafında misilsiz xidmətləri olan kişi nəşir və yazıçılarla bərabər qadın jurnalist və yazıçıların da müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu jurnalist və yazıçı xanımlar həm XIX əsrin son rübündə Ərəb

Şərqində, həm də okeanın o tayında Şimali və Cənubi Amerikada böyük fəallıq göstərmişlər.

Sonuncu yarımfəsildə belə qadınlardan bir neçəsinin təsis etdikləri jurnalların adları çəkilərək qeyd olunur ki, bu qadınlar öz jurnallarında çap etdirdikləri məqalələrində Ərəb Şərqində hökm sürən cəhalət və xürafata qarşı mübarizə aparır, ərəb qızlarının elmə, təhsilə cəlb olunması barədə məsələ qaldırır, onların hürryyəyə, azadlığa qoşulmaları barədə Qasim Əmin, Cəmil Sidqi əz-Zəhavi kimi qadın azadlığı qarşılarının islahat yönli çağırışlarına dəstək verirdilər. Belə qadınlardan Mari Əcəmi (1888-1965), Nədimə əl-Minqari (1904-1992), Culiya Tuama əd-Diməşqiyyə (1883-1954), Aleksandra əl-Xuri (1872-1927), Səlvə Səlama Atlas (1883-1949), Mari Joni Ataullahın (1895-1975) həyat və jurnalistika fəaliyyətləri barədə ətraflı məlumatlar verilmiş, ədəbi-tənqidi yazıları araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Nəticədə dissertasiyada hasil olunmuş qənaətlərə yekun vurulur.

Mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı əsərləri nəşr olunmuşdur:

1. "Misirdə ədəbi mətbuat tarixi". **Filologiya məsələləri**. No 2. 2009. 308-315 s.

2. "Livan ədəbi mətbuat tarixi". **Filologiya məsələləri**. No 9. 2009. 269-276 s.

3. "Ərəb publisistikası və onun rolu müasir ərəb ədəbiyyatında". **Filologiya məsələləri**. No 11. 2009. 338-348 s.

4. "Regiondan kənar ərəbdilli qəzetlər". **Filologiya məsələləri**. No 3. 2010. 283-291 s.

5. "Seyyid Camal-əd-Din Əsədabadinin (Əfqaninin) müasir ərəb mətbuatında rolu". **Filologiya məsələləri**. No 5. 2011. 173-177 s.

6. "The Arabic Language Press in Palestine". (Fələstində ərəb dilində qəzetlər). **Filologiya məsələləri**. No 11. 2011. 391-395 s.

7. "Müasir ərəb mətbuatı". **"Yaxın və Orta Şərq: Dönəni. Bu Günü. Sabahı"**(Beynəlxalq elmi konfrans-2007-ci il, 24-25 oktyabr). Elmi araşdırmalar. AMEA. akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, 2011. 478-479 s.

8. **Арабская публицистика Тап роль в сучасний арабской литературы.**(Ərəb publisistikası və onun rolu müasir ərəb ədəbiyyatında). Культура народов Причерноморья научный журнал 2009 г. № 173 ISSN.1562-0808.с. 43-45

9. “əl-Müəyyəd” qəzetində qadın azadlığı ilə bağlı aparılan müzakirələr. **Filologiya məsələləri**. No 1. 2012. 332-336 s.

10. “əz-Zaurə” qəzeti İraqda ədəbi-mədəni dirçəlişə təkan verən ilk qəzet kimi. **Filologiya məsələləri**. No 1. 2012. 142-149 s.

11. Ərəb dilinin və ədəbiyyatının təbliğində “əl-Hilal” jurnalının rolu. **Filologiya məsələləri**. No 1. 2012. 449-452 s.

12. **Xurcine soxən** (söz çuvalı) Fars ədəbiyyatı tarixi. Universitet tələbələri üçün dərslik . Müəllifləri: Fazil Abbaszadə, Nasir Abbaszadə və Abbasəli İmanzadə. Ərdəbil, 2011.125s

13. Мятбуат ядыбиййаты – мятбуат ядыбиййатынын мяншайи- Шярг мятбуатынын Гярб мятбуатындан тяглид етмяси-журналистика ядыбиййаты, **Филолоэийа мясяляляри** №8, «Елм вя Тящсил», Бакы, 2011. 253-261 s.

14. Шималы Африкада яряб мятбуаты. **Филолоэийа мясяляляри** №8, «Елм вя Тящсил», Бакы, 2011. 262-270 s.

Роль прессы в развитии арабской литературно-художественной мысли

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию зарождения арабской литературы нового времени и, в целом, исследованию роли прессы в развитии арабской литературно-художественной мысли. Работа состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность и освещается степень изученности темы, определяются цели и задачи исследования, раскрываются его теоретическая и методологическая основа, а также научно-практическая значимость.

В первой главе диссертации – **«Роль прессы в развитии арабской литературы нового времени»** освещается история зарождения прессы на арабском Востоке и её роль в формировании арабской литературы нового времени, отслеживаются этапы появления в ней таких литературных жанров как новелла, эссе, очерк. Также исследуются процесс зарождения эмигрантской арабской литературы, как особого этапа в истории арабской литературы, и роль арабской прессы, сформировавшейся и функционировавшей на чужбине.

Вторая глава исследования, озаглавленная **«Роль печати в развитии арабской литературно-художественной мысли»** и охватывающая его ключевые аспекты, состоит из трёх параграфов, и соответственно, освещает деятельность, цели и задачи таких авторитетных на Востоке печатных изданий, как «Аз-Заура», «Аль-Муаййад» и «Аль-Хилал».

В последнем параграфе **«Передовые личности арабской печати»**, наряду с выдающимися издателями и писателями, внёсшими весомый вклад в развитие арабской общественно-политической и литературно-художественной мысли конца XIX–начала XX века, рассматривается также деятельность арабских женщин – публицистов и писателей. В **заключении** обобщаются выводы и подводятся итоги диссертационной работы.

Press role on extending Arabic literary – rhetorical thought

SUMMARY

This dissertation is about new period of Arabic literature forming and investigation of press role on extending literary – rhetorical thought in general.

This study includes an introduction , three chapters , a conclusion and references.

Introduction discusses about the importance of the subject to research , the way of learning and studying about the subject , the purpose of research , the method of research and the scientific activities related to the research.

Chapter one named "**press role on new period of Arabian literature**" points to press publishing in Middle East , its role on forming of new period of Arabian literature and the process of naturalizing novels , novellas and short stories even entering them from foreign literature to Arabic literature . Also the press role on creating and extending of immigration literature in abroad that was a new stage of Arabian literary activities was described.

The second chapter which is mainly related to "**press role on extending Arabian literary – rhetorical thought**" is the strongest literary fields of this dissertation divided into three semi-chapters . These semi-chapters consist of the importance of activities assertions and purposes of some presses like "Azzaure, Al-moayyed and Al-Helal.

Two semi-chapters which named "**active people in Arabian press**" consist of men and women authors and publishers roles and activities at the later half of 19th and the first half of 20th centuries.

In **Conclusion**, the research scientific reasons studied in details and the research has been terminated.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

На правах рукописи

АББАСАЛИ АБАЗАР оглы ИМАНЗАДЕ

**РОЛЬ ПРЕССЫ В РАЗВИТИИ АРАБСКОЙ
ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ**

5718.01 – Мировая литература (арабская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии

БАКУ - 2016